«زمان و وێژەی کوردی پاش ٦٠ ساڵ ژیانی ئاکادێمیک: پێویستیی گۆڕانکاریی پارادیگماتیک[1]»

د. بەختیار سەجادی
سەرۆکی بەشی زمان و وێژەی کوردی، زانستگای کوردستان، سنە

Website: www.kurdishbookhouse.com

Telegram: https://t.me/kurdishbookhouse

تایبەت بە ماڵی کتێبی کوردی

1. ئەم نووسینە وەکوو «وتاربێژیی سەرەکی» لە دەستپێکی کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی توێژینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی (زمانناسی و بووتیقا) کە لە ١٩و٢٠ی جۆزەردانی ١٣٩٨دا لە زانکۆی کوردستان لە سنە بەڕێوە چوو، پێشکەش کرا.

❖ کورتە:

هەر دوو بەشی زمان و ئەدەبی کوردی لە زانکۆی بەغداد و بەشی کوردۆلۆجی لە ئاکادێمیی زانستە ڕۆژهەڵاتییەکانی سەینت پێتێرزبورگ لە ساڵی ١٩٥٩دا دامەزران و بەم چەشنە زمان و ئەدەبی کوردی وەک بەشێکی زانستیی سەربەخۆ هاتە نێو گوتاری دامەزراوەیی ئاکادێمیکەوە. ئەو دوو بەشە دواتر پەرەیان سەند و لە قۆناغەکانی تریشدا بەشە فێرکارانە و زانستییەکانی دیکە سەبارەت بەم بابەتە لە زانکۆکانی ناوەوە و دەرەوەی کوردستاندا کرانەوە. ئەم وتارەی بەردەست دەیەوێ ئەو خاڵە بخاتە ڕوو کە ئەو بەشانە، سەرەڕای کاریگەرییە ئەرێنییەکانیان، هاوکات نەیانتوانیوە ئەو جۆرەی شیاو و پێویستە خۆیان تازە بکەنەوە. ئەو بەشانە، لە لایەکەوە، خۆیان لە دەستکەوتەکانی دەڤەری فێرکاری وەکوو بواری زانستی و پسپۆڕانە دوور خستووەتەوە و، لە لایەکی تریشەوە، توێژینەوەکانیان لە هەر دوو باری ناوەرۆک و فۆرمەوە و بە تایبەت لە ڕووی سیستەمی هزری و میتۆدۆلۆژییەوە گەشەیەکی بەرچاویان بە خۆیانەوە نەبینیوە. لەم وتارەدا باسی واتا نەرێنییەکانی زاراوەی «کوردولۆجی» دەکرێت و پاشان ئاوڕ لەو ڕوانین و لایەنە زاڵە نەرێنیانە دەدرێتەوە کە لە ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەی کوردی لە زانکۆ ڕۆژئاواییەکاندا وەکوو تایبەتمەندی و پارادایم دەرکەوتوونە. هەروەهاش، تیشک دەخرێتە سەر کۆمەڵێ خاڵی لاوازی گشتیی بەشەکانی زمان و ئەدەبی کوردی لە سەرجەم کوردستاندا کە لێرەدا وەکوو وێستاوی و کەموکوڕیی پارادیگماتیک ناوزەد دەکرێن. لە کۆتاییشدا، لەسەر پێویستیی هاتنە ئارای «گۆڕانکاریی پارادیگماتیک» لە ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەی کوردی و بەشەکانی زمان و ئەدەبی کوردیدا هەڵوێستە دەکرێت.

وشە سەرەکییەکان: زمانی کوردی، ئەدەبی کوردی، کوردۆلۆجی، ڕۆژهەڵاتناسی، گۆڕانکاریی پارادیگماتیک

١. پێشەکیی یەکەم: دامەزراندنی بەشی کوردۆلۆجی

لە ساڵی ١٩٥٩دا بۆ یەکەم جار هاوکات لە دوو شاری سەینت پێتێرزبورگ و بەغداد دوو بەشی زانستی کرانەوە: لە ئاکادێمیی زانستە ڕۆژهەڵاتییەکانی سەینت پێتێرزبورگ، بەشی

www.kurdishbookhouse.com

کوردۆلۆژی و، لە زانکۆی بەغداد بەشی زمان و ئەدەبی کوردی کرانەوە. پرۆفێسۆر جۆزێف ئۆربێلی، گەرچی زیاتر وەک ئیسلامناس و پسپۆڕی بواری ئایینەکانی ڕۆژهەڵات ناوی دەرکردووە، بەڵام لە ڕاستیدا توێژەرێکی ماندوویی‌نەناسی دەڤەری زمان، وێژە، مێژوو و فەرهەنگی کوردان بوو. ئۆربێلی، لە ساتەوەختی دامەزراندنی بەشی کوردۆلۆجی لە ئاکادێمیی زانستە ڕۆژهەڵاتییەکان لە لێنین‌گرادی ئەوسا، لە نامەیەکی ڕەسمیدا بەم شێوەیە باسی پێویستیی کردنەوەی ئەو بەشە دەکات:

بە سەرنجدان بە پێویستیی پلاندانانی باشتر بۆ بەڕێوەبردنی پرۆژەگەلی ئاکادێمیک لە بەشی توێژینەوەی کوردیدا، لە ڕۆژی یەکەمی مانگی مارسی ١٩٥٩ بە دواوە، گرووپی کوردۆلۆژیستەکان کە ئێستاکانێ لە بەشی ئێرانناسیدا خەریکی کارن، لە ڕواڵەتی گرووپێکی جیاکار و سەربەخۆ و لە ژێر چاودێریی بەندەدا دەست دەکەنە نواندنی چالاکی لە بواری کوردۆلۆژیدا. ئەندامانی ئەم گرووپە بریتین لە قەناتی کوردۆ، زوکرمان، ڕۆدنکۆ، موسایلیان، ڤاسیلیڤیا و هەندێ خوێندکاری دوکتۆرا وەک سمیرنۆڤا، یۆزۆپۆڤا، کەریم ئەیووبی و جاسم جەلیل. مەبەستی سەرەکیی وەڕێخستی ئەم بەشە بریتییە لە لێکۆڵینەوەی لایەنە جیاوازەکانی مێژوو و فەرهەنگ و زمانی کوردان. (لیزنبێرگ لە کەمپر و کترمان، ٢٠١١: ٤٧٥)

چارەکە سەدەیەک بەر لەم ڕێککەوتە، بەشێکی بچوک بە ناوی کوردۆلۆجی لە ئاکادێمیی زانستەکانی ئەرمەنستان سەر بە ئاکادێمیی زانستەکانی سۆڤیەتی جاران کرابووەوە و پێشتر لە ساڵی ١٩٣٤دا یەکەمین کۆنگرەی کوردۆلۆجی لە ژێر چاودێریی بەرپرسەکانی دامودەزگا زانستییەکانی یەکێتیی سۆڤیەتی پێشوودا بەسترا و دانانی فەرهەنگێکی گەورەی زمانی کوردی و یەکەمین ڕێزمانی مێژوویی زمانی کوردی کەوتە ئەجێندای کۆنگرەوە. وەک کرەینبرۆک ئاماژەی بۆ کردووە، «لە ١٩٥٩دا بەشی کوردۆلۆجی لە ئەنستیتۆتی زانستە ڕۆژهەڵاتییەکانی سەر بە ئاکادێمیی زانستەکانی سەینت پێتێرزبورگ لە بەشی ئێرانناسی جیاکرایەوە و بە شێوەی سەربەخۆ دەستی کرد بە لێکۆڵینەوەی زمان و مێژوو و فەرهەنگی کورد. ئەم بەشە دواتر لە مۆسکۆ و ئیرەڤانیش کرایەوە» (کرینبرۆک و سپلر، ١٩٩٢: ١٦٥).

پێویستە ئاماژە بەوەش بکرێ کە ڤاسیلی نیکیتین پێشتر لە ١٩٣٢دا زاراوەی «کوردۆلۆژی»ی بۆ ناونیشانی وتارێکی هەڵبژاردبوو و تەنانەت پێش لەویش لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا د. عەبدولا جەودەت لە نووسینێکدا کە لە ئەستانبوڵ بڵاوی کردەوە هەمان زاراوەیەی بەکار هێنابوو. لە سەینت پێتێرزبورگ قەناتێ کوردۆ لە ساڵی ١٩٦٠دا ئەرکی

www.kurdishbookhouse.com

بەڕێوەبەرایەتیی بەشی کوردۆلۆجی گرتە ئەستۆ و ژمارەیەک مامۆستا وەک ئاڤالیانی،[2] باکاییێڤ[3] و زوکرمان[4] لەوێ دەستیان کرد بە وانەوتنەوە و ئەنجامدانی توێژینەوە. لە بواری زمان و زمانناسیدا بێجگە لە کۆردۆ و زوکرمان، خویندکارەکانیان وەک سمیرنۆڤا و یۆزۆپۆڤا چالاکانە کاریان دەکرد؛ لە دەڤەری وێژەی کلاسیک و هاوچەرخیشدا، ڕۆدنکۆ و هەندێ خوێندکار وەک موسایلیان. ئەیووبی، مارف خەزنەدار و ئۆردۆغانی جەلیل و، لە بواری مێژووشدا بێجگە لە ڤاسیلیڤیا کۆمەڵێ خویندکار وەک کاوس قەفتان و جەلیل جەلیل چالاکییان دەنواند. هاوکات لە زانکۆی مۆسکۆشدا پرۆفێسۆر میلر[5] هەر لەم بوارەدا توێژینەوەکانی خۆی ئاراستە دەکرد (وەرگیراو لە ماڵپەڕی ئاکادێمیی زانستە ڕۆژهەڵاتییەکانی سەینت پیتێرزبورگ).[6] بەشەکانی کوردۆلۆجی لە سۆڤیەتی جاراندا بە شێوەیەکی بەرچاو بووژانەوە و، هەندێ ناوی دیاری دەڤەری لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی لەوێ خوێندیان تەواو کرد. هەندێ لەو ناوانە بریتین لە: عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، وریا عومەر ئەمین، نەسرین فەخری، کوردستان موکریانی، جەبار قادر، عەبدوڕەحمان حاجی مارف و هەروەهاش لە بواری مێژوودا توێژەرێکی دیاری وەک کەمال مەزهەر.

ڕووسیا لە بواری لێکۆڵینەوەی کوردیدا مێژوویەکی دووورودرێژی هەیە. ئاگوست ژابا،[7] ڕۆژهەڵاتناسی پۆڵۆنیایی کە بۆخۆی لە سەینت پیتێرزبورگ خوێندبووی، لە 1848ەوە بۆ 1866، واتە 1264 بۆ 1282ی کۆچی مانگی، سەرقونسووڵی ڕووسیا بوو لە ئەرزەڕۆم و دەوری سەرەکی گێڕا لە پاراستنی دەستنووسە کوردییەکان، بە تایبەت پاش ئاشنابوونی لەگەڵ زانای کورد، مەلا مەحموود بایزیدی. ئەوان پێکەوە کۆمەڵێ چیرۆکی کوردی-یان [8] لە سەینت پیتێرزبورگ لە چاپ دا و، پیتێر لێرخ بە فەرانسەیی پێشەکیی لەسەر نووسی. دواتر لە ساڵی ١٨٧٩دا، فێردینان ژوستی[9] فەرهەنگی کوردی-فەرانسەیی، بەرهەمی ژابا-ی هەر لەێ لەوێ

---

[2] Yuliya Yul’evna Avaliani (1907-84).
[3] Cherkes Khudoevich Bakaev (1912-?).
[4] Isaak Iosifovich Tsukerman (1909-1998).
[5]Prof. B. V. Miller (d. 1958).
[6] http://kurdica.orientalstudies.ru/eng/index
[7]Auguste Alexandre Jaba (1803-94) .
[8]*Recueil de notices et récits kourdes* .
[9]Ferdinand Justi (1837-1907) .

www.kurdishbookhouse.com

بڵاو کردەوە. لە سەرەتای سەدەی بیستەمیشدا، ڤلادیمیر مینورسکی[10] چالاکانە لە بواری لێکۆڵینەوەی کوردیدا کاری دەکرد و یەکەم بەرهەمی خۆی لەسەر کورد لە ساڵی ١٩١١دا لە سەینت پێتێرزبورگ بڵاوکردەوە. مینورسکی لە ساڵی ١٩١٩دا چوو بۆ پاریس و دواتر بۆ لەندەن و، پاشان لە زانکۆی کەمبریجدا گیرسایەوە و دریژەی دا بە پرۆژە و هەوڵەکانی خۆی لەم بوارەدا و لە ١٩٢١دا کتێبە بەناوبانگەکەی سەبارەت بە یارسان خستە بەر دیدەی هۆگرانی توێژینەوەی ئەو بوارە (بازورث، ٢٠٠٤).[11]

لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەم بەم لاوە کوردۆلۆژی بوو بە دەڤەرێکی دیاریکراوی توێژینەوە سەبارەت بە کورد و دواتر لە فەرانسە و بریتانیا و ئاڵمانیا و پاشان لە ناوەندە ئاکادێمیکە گرنگەکانی زۆربەی وڵاتە پێشکەوتووەکان گرنگایەتیی بەرچاو درا بەم دەڤەرە و چەندین بەش و ناوەندی تایبەت بە کوردۆلۆجی و توێژینەوە کوردییەکان لە زانکۆکانی وڵاتە ئوروپاییەکاندا دامەزران. هەندێ لەو ناو و ناوەندانە بریتین لە: دێپارتمانی ئێرانناسی لە سۆربۆن و لێکۆڵینەوەکانی کەسانێکی وەک پرۆفێسۆر جۆیس بلۆ؛ زانکۆی سواس لە لەندەن و بەرهەمی کەسانێک وەک ئێلی سوان،[12] جان ئێدمۆندز[13] و دەیڤید مەکنزی؛[14] ناوەندی لێکۆڵینەوەی کوردی لە زانکۆی ئێکسێتێر؛ زانکۆی ئۆترێخت لە هۆڵەند و زانکۆگەلی گوتینگن و ئازادی بێرلین لە ئاڵمان کە بۆخۆی مێژوویەکی درەوشاوەی لەم بوارەدا هەیە و پێشتر لە سەرەتای سەدەدا توێژەرێکی وەک توماس مان،[15] کۆمەڵێ بەرهەمی ناوازەی لەسەر مێژوو و ئەدەبی کوردان ئاراستە کردبوو و هەر ئێستاش هەندێ توێژەری بەناوبانگ وەک مارتین وان برونسن[16] و فیلیپ کرینبرۆک[17] خەریکی چالاکین؛ بەشی زمانناسی و فیلۆلۆژیی لە کۆلێژی زمانەکانی زانکۆی ئۆپسالا لە سوید و هەروەهاش ناوەندی لێکۆڵینەوویی کوردی لە دێپاتمانی

---

[10]Vladimir Minorsky (1877-1966).
[11]C. E. Bosworth, 20 July 2004, in
http://iranicaonline.org/articles/minorsky-vladimir
[12]Ely Banister Soane (1881-1923)
[13]Cecil John Edmonds (1889-1979)
[14]David Neil MacKenzie (1926-2001)
[15] Oskar Mann (1867-1917)
[16] Martin van Bruinessen.
[17]Philip Kreyenbroek.

www.kurdishbookhouse.com

ئیرانناسی لە ئەنستیتۆتی لێکۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتییەکان لە کۆلێژی فیلۆلۆژی زانکۆی کراکۆی پۆلۆنیا و، بەم دواییانەش لە سێ زانکۆ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

٢. پێشەکیی دووەم: کردنەوەی بەشی زمان و ئەدەبی کوردی

گەرچی پاش بەیاننامەی یازدەی ئاداری ١٩٧٠ کۆمەڵێ ناوەندی زانستی وەک کۆڕی زانیاریی کورد و چەندین دەزگای ڕاگەیاندن وەک ڕۆژنامە و گۆڤار و وێستگەی ڕادیۆیی دامەزرا و پەرەش درا بە زانکۆی سەلاحەدین کە پێشتر لە ١٩٦٨ لە سلێمانی دامەزرابوو، بەڵام یەکەم هەوڵەکان بۆ کردنەوی بەشی کوردی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٥٩ لە زانکۆی بەغداد. کۆمەڵێ توێژەر ناوداری کورد وەک عەلائەدین سەجادی و شاعیری نوێخواز، گۆران و دواتر تەنانەت شاعیرێکی وەک جگەرخوێن بە پاڵپشتیی مامۆستایانی ناوداری کورد وەک مەلا عەبدولکەریم مودەریس و مەسعود محەمەد و دواتر لە قۆناغەکانی تردا کەسانێکی وەک هێمن و هەژار و شوکور مستەفا، دەوریان گێڕا لە کردنەوە و دواتر گەشەپێدانی بەشی زمان و ئەدەبی کوردی.

بەشی ناوبراو یەکەم جار لە ساڵی ١٩٥٩دا لە زانکۆی بەغداد کرایەوە و پاشان لە ناوەڕاستی هەفتاکاندا بەشێکی تر لە کۆلێژی پەروەردەی ئیبن ڕوشد لە هەمان زانکۆ کرایەوە. هاوکات کۆڕی زانیاریی کوردیش کە لە ساڵی ١٩٧٠دا کرابووەوە تا ١٩٧٨ بەردەوام بوو لە نواندنی چالاکی و دواتر لە کۆڕی زانیاریی عێراق وەک دەستەی کورد مایەوە و توێژەران درێژەیان بە کۆمەڵێ پرۆژەی کۆڕ دا (ماڵپەڕی ئاکادێمیی کورد[18]). سەرجەمی ئەو هەوڵانە لە ئاکامدا نەوەیەکی گەورەی فێرخوازانی کوردی پەروەردە کرد و، لە لایەکی تریشەوە، کۆمەڵێ بەرهەمی ناوازەی پێشکەش کرد لە بوارە جیاجیاکدا وەک ڕێزمان، ڕێنووس، زاراوەسازی، وێژەی کلاسیک، فۆلکلۆر و ئەدەبی زارەکی، مێژوو و تەنانەت وەرگێڕانی بەرهەمی نەتەوەکانی تر بۆ سەر زمانی کوردی.

[18] http://kurdish-academy.com/

٣. کوردۆلۆژی وەک گوتاری رۆژهەڵاتناسانە: خوێندنەوەیەکی ڕەخنەگرانە

گەرچی بەرهەمی توێژەرانی بواری کوردۆلۆجی دەستکەوتی سەرنجڕاکێشیان بەدواوە بووە و گەرچی یەکەم جار ئەوان واتە رۆژئاواییەکان بوون دەستیان کرد بە ئەرشیڤسازی و کۆکردنەوەی یەکەم دەستنووسەکان و دانانی یەکەم فەرهەنگەکان و تۆمارکردنی ڕووداوەکان و بەڕێوەبردنی لێکۆڵینەوەی بابەت و پرسە جیاوازەکان سەبارەت بە کورد بۆ یەکەمین جار، بەڵام دەبێ هەردەم ئەوەشمان لە یاد بێت کە پێویستە ئەو ڕوانینە باوە بسڕینەوە کە ئەوان دڵسۆز و خەمخۆری کورد بوونە و، بە هۆی خزمەتکردن و ڕاژەی زمان و فەرهەنگی کوردییەوە ئەو کارانەیان کردووە.

بەشێکی ڕۆژهەڵاتناسە ڕۆژئاواییەکان لەبەر کۆمەڵێ هۆکاری جیا لەوانەی سەرەوە بایەخیان بە ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە داوە لەو بواری بەرباسدا. یەکەم نموونەی ئاشنا بۆ ئەم پرسەی ئێستا موریتزیو گارتزونی[19] بوو کە یەکەم ڕێزمانی کوردی بە ناوی ڕێزمانی کوردی و وشەکانی زمانی کوردی[20] لە ساڵی ١٧٨٧دا لە ڕۆم بڵاو کردەوە. ئەو قەشەیەکی کاتۆلیک بوو و هەژدە ساڵی تەمەنی لە عمادیە تێپەڕاندبوو و مەبەستی لە بڵاوکردنەوەی ئەو بەرهەمە، فێرکردنی زمانی کوردی بوو بۆ قەشە مەسیحییەکان تاکوو باشتر لەگەڵ ئاخێوەرانی کورمانجیدا پێوەندی سازبکەن و باشتر لە ڕووی ئایینییەوە کاریگەرییان لەسەر دابنن. دوای گارتزۆنی،کلۆدیۆس جەیمز ریچ[21] و جەیمز فریزر،[22] دوو بە ڕواڵەت گەشتیاری بریتانیایی و لە بنەڕەتدا نێردەی دەسەڵاتی ئەمپریالیستی بۆ ئەم ناوچەیە، ڕوویان لە کوردستان کرد و لە پێگەی ڕۆژئاواییەکەوە بە باشترین شێوە، مۆرکەکانی گوتاری ڕۆژهەڵاتناسیی ڕۆژئاواییەکانی سەدەی نۆزدەیان لە سەفەرنامەکانیاندا نواندەوە.

نیکتین گارتزۆنی بە باوکی «کوردولۆجی» ناو دەبات (نیکیتین ١٩٣٢). زاراوەی کوردۆلۆجی هەڵگری چەندین کەمایەسیی زەقوزۆپە و بۆخۆی باشترین نموونەیە بۆ دەرخستنی شێوە ڕوانینی سووژەی عەقڵانیخواز و خۆبەناوەندزانی گوتاری باڵادەست بۆ ئۆبژە و بابەتێکی

---

[19] Maurizio Garzoni.
[20] *Grammatica e vocabolario della lingua Kurda*.
[21] Claudius James Rich (1787-1821).
[22] James Fraser (1783-1856).

www.kurdishbookhouse.com

یەکدەست و گشتی و بێگیان بە ناوی کورد. ئەم زاراوەیە پیشاندەری گشتیبێژی و دەسەڵاتخوازی و چشتسازیی گوتاری ڕۆژهەڵاتناسییە کە بۆخۆی هاوڕێ و ژێربەشی گوتاری داگیرگەیی‌خوازیی سەدەگەلی سەردەمی مۆدێرنە، واتە لە سەدەی هەڤدەهەمەوە بۆ بیست. ئەم زاراوەیە، کوردی تا ئاست چشتێکی بێگیان و یەکدەست و بێڕۆح دابەزاندووە و کردوویەتی بە بابەتیک بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر دەستی سوژەی خۆبڕیاردەری ڕۆژئاوایی سەردەمی مۆدێرن. کورد لەم بەستێنەدا بوو بە بابەتێکی یەکدەست، گشتی، کورتوکۆکراو، بچووککراو و پەراوێزکەوتە.

بێجگە لەمانەش، کەمن ژمارەی ئەو گەلانەی بۆ ناونیشانی بواری لێکۆڵینەوەی زمان و فەرهەنگەکەیان کەڵک لە پاشگری «لۆجی» وەرگیرابێ. هەر بۆیەش، ئێمە چاومان بە دەستەواژە و زاراوەگەلێک وەک ئەمریکالۆژی، بریاتنۆلۆژی، ژاپۆنۆلۆژی و تەنانەت ئێرانۆلۆژی و عەرەبۆلۆژی نەکەوتووە. ئەو زاراوانە نەک هەر هەڵگری هەڵەی زەقی مێتۆدۆلۆژیکن بەڵکوو لە ناخیشیاندا کۆمەڵێ کەمایەسیی زەقی مەعریفەناسانە و فیکری جێگیرە. لە لایەکی ترەوە، پاشگری «لۆژی» زیاتر لە زانستەکاندا و ئەویش نەک لە هەموو زانستێکدا بەکار دەهێنرێ وەک زیندەوەرناسی و زەویناسی؛ ئەمەش تا ئەو ڕادەیەی کە ئەوڕۆکە تەنانەت ناوی کۆمەڵێ بواری زانستیی ئاشنا و جێکەوتەی وەک کۆمەڵناسی و دەروونناسی ڕووبەڕووی ڕەخنەی توندی بیرمەندانی هاوچەرخ بوونەتەوە بە حوکمی ئەوەی لە هزرێکی پۆزیتیڤیستی و مامەڵەیەکی دابەزینخوازنەوە چەکەرەیان کردووە و بەرهەم هێنراون.

ئۆمانیزم، واتە مرۆڤخوازی، وەک لێکەوتەی بزوتنەوەی بەرفراوانی ڕۆنیسانسی ڕۆژئاوایی سەدەگەلی پاش چەرخەکانی ناوەڕاست، لە قۆناغێکی تر و دواتر لە سەدەی نۆزدەهەمدا کاریگەریی زیاتری لەسەر هزری بیرمەندانی ڕۆژئاوایی دانا. کاربەدست و بیرمەندە ئۆمانیستە ڕۆژئاواییەکان زۆریان هەوڵ دا بۆ جێگیرکردنی بابەتەکانی زمان و وێژە و زانستە مرۆییەکان لە قوتابخانە و زانکۆکانی ڕۆژئاوای ئورووپا. کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم یەکەم قۆناغی مێژووی مرۆڤایەتییە کە تێیدا ڕواڵەتێکی دامەزراوەیی و یاسایی بەخشرایە خوێندنی زمان و ئەدەب و زانستە مرۆییەکان.

گەرچی یەکەم گەراکانی هەوڵدان بۆ جێگیرکردنی خوێندنی کوردی لە قوتابخانە و دواتر زانکۆکاندا لە چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەمدا وە دیار کەوت، بەڵام لە ناوەڕاستی سەدەی

بیستەم بەم لاوە و وەکوو یەکەم ڕووبەڕووبوونەی جیدیی چینی نوخبەی کۆمەڵگا کوردییەکان لەگەڵ مۆدێرنیتەدا ئەو بەشانە پەیتا پەیتا و بە خێراییەکی کەمەوە کرانەوە. گەر ئەو جۆرە هەوڵانە بە کاری یەکەم نەوەی ئۆمانیستەکانی کورد لە قەڵەم بدەین، دەبێ بڵێین ئەو هەڵانەش لەبەر هۆکاری دیار و کەموکۆڕی و لەبەردەستدا نەبوونی دەرفەت و توانایی بە تایبەت لە ڕووی ئامێری کارکردنەوە، لە ئاکامدا تا ڕادەیەکی زۆر نزیک بوونەوە لە داگەڕان بەرەو لای ناوەندخوازی؛ ئەمەش پەراوێزخراوێتیی لێکەوتەوە کە، وەک نموونە، دەتوانین ئاماژە بۆ پەراوێزکەوتنی زۆر شێوەزار و بنزاری کوردی بکەین و لە دەڤەری وێژەشدا، پەراوێزکەوتنی وێژەی جگە لە سۆرانیی لێکەوتەوە.

لە فەلسەفەی هاوچەرخدا بنەماکانی ئۆمانیزم بە تەواوەتی و لە بنەڕەتدا ڕووبەڕووی ڕەخنەی توند کراونەتەوە کە بۆ ئەم باسەی ئێمە دەکرێت قامک بخرێتە سەر پەراوێزکەوتوویی کەمینە هەڵسازراوەکان وەکوو زەقترین لێکەوتەی ڕوانگەی سووژەی ناوەندخوازی بڕیاردەر. نەک هەر لە بەستێنێکی کوردیدا و بەڵکوو بە شێوەیەکی گشتی لە هزری هاوچەرخی دنیاداگردا ئۆمانیزم، وێڕای دەستکەوت و کاریگەرییە بەرچاوەکانی، ڕووبەڕووی ڕەخنەی توند کراوەتەوە و هەر بۆیەش ڕوانگەکان لەم دەڤەرەدا دژەئۆمانیستین.[23]

لە پاڵ ئەمانەشدا، سڕینەوەی ئەویدی، بە هۆی گرتنەبەری بۆچوونێکی ناوەندخوازانەی مێکانیکی بۆ مامەڵە لەگەڵ ئەو دۆخەی کە ئەویدیکەیی سازی کردووە، بە مەترسییەکەی تری سەر زمان و ئەدەبی کوردی هەژمار دەکرێت. وەک بەم دواییانە بینیمان، لەم حاڵەتەدا، ڕێک بە پێچەوانەوە، ئەویدی کە خرایە پەراوێزەوە، وا خەریکە بە توندی مامەڵە لەگەڵ مەڵبەندگەریدا دەکات و ئەمەش تا ئەو ئاستەی کە دەیەوێ بە توندی و و تەنانەت بە دەمارگرژیشەوە، کە مەترسی توندوتیژیشی لێدەکەوێتەوە، خۆی بە شێوەیەکی ڕادیکاڵ لە گوتاری باڵادەست ڕزگار بکات. هەندێ پرسی پێوەندیدار بە پۆلێنکاریی هەوارمی و لەکی و زازاکییەوە لە ڕووی زارناسییەوە لەم چەشنەن.

---

[23] Anti-Humanist.

٤. زمان و ئەدەبی کوردی وەک بەشی زانکۆیی: کارتێکەر یان پاشکەوتوو؟

لە نیوسەدەی ڕابردوودا بەشی کوردی لە زانکۆکانی ناوەوەدا بەردەوام لە پەرەسەندندا بووە، بە تایبەت لە ڕووی ژمارەی دێپارتمان و مامۆستا و خوێندکارەوە. بەڵام گەلۆ لە ڕووی کاریگەریدانان لەسەر زمان و ئەدەب و فەرهەنگ، ڕەوتی لێکۆڵینەوەکان بە کام ئاراستەدا ڕۆیشتوونە؟ لە خوارەوە زۆر بە کورتی کۆمەڵێ خالی لاوازی گشتیی ئەو بەشانە دەخرێنە ڕوو:

- ئەو بەشانە خۆیان لە دەستکەوتەکانی دەڤەری فێرکاری وەکوو بواری زانستی و پسپۆڕانە دوور خستووەتەوە و ڕووبەڕووی ئەم پرسە گرنگە نابنەوە.

- ئەو بەشانە زیاتر خۆیان بە ئەرشیڤسازی و ئەدەبی کلاسیکەوە سەرقاڵ کردووە و گەر باسی ئەدەبی هاوچەرخیش دەکات ئاوڕی جیدی لە شیعری نوێ ناداتەوە. تەنانەت ئێستاکەش هەن ئەو مامۆستایانەی بەشی کوردی کە نەک هەر ئاگاداری ڕەوتی ئەدەبیی ئێستا نین بەڵکوو تەنانەت گۆران و شێرکۆش بە شاعیر نازانن.

- ئەو بەشانە گرنگایەتیی بەرچاو بە ئەدەبی چیرۆک و خوێندنەوەی ژانرە تازەکان نادەن.

- زۆر بە دەگمەن بەرهەمێکی ئەو بەشانەمان بینیوە لەسەر شرۆڤەی وردەکارانەی چەمکە ڕەخنەییەکان تیۆریی ئەدەبی و فەرهەنگیی هاوچەرخ.

- لە هەندێ بواری خۆماڵیشدا وەک شێوازناسیی ئەدەبی کوردی تەنانەت یەک کتێبیش نەهاتووە بەرهەم. بێجگە لەوەی کە هەر ئێستاکە لە بەشی کوریدا بە شێوازناسی دەوترێ شێوازگەری! ئەمەش ڕێک وەکوو ئەوەیە بە جوانیناسی بڵێین جوانیگەری و بە زانستی ئابووری بڵێین ئابووریگەری و بە سیاسەت بەڵێین سیاسەتگەری!

- لێکۆڵینەوەکان ناوی قەبە و سەرنجڕاکێشیان هەیە کەچی لە ناواخندا ڕووکەشیانەن. کە خوێنەر ڕووبەڕووی کۆمەڵێ ناونیشان وەک ئەمانەی خوارەوە دەبێتەوە وائەزانێ بنەمایەکی پتەوی فیکری و چوارچێوەیەکی دیاری تیۆریکی لە پشتە کەچی بەم چەشنە نین و

www.kurdishbookhouse.com

شیکارییەکان ڕووکەشیانە و گشتی و سادەن: تاراوگە لە شیعری پەشێودا، لەخۆنامۆیی لە بەرهەمی دلاوەر قەرەداغیدا، نەرگسیەت لە شیعری لەتیف هەڵمەتدا

- بە گشتی لێکۆڵینەوەکان ساکار و سادەن، شێوازێکی زمانیی سادەیان هەیە، بەڵگاندنی سادە و شیکاریی سادە ئاراستە دەکەن. کەمن ژمارەی ئەو لێکۆڵینەوانەی بتوانرێن بە خێرایی کەمەوە بخوێندرێنەوە؛ زۆربەیان فۆنتەکەیان گەورەیە و ژمارەی دێڕەکانیشان لە لاپەڕەدا کەمن.

- ڕەچاو نەکردن و گرنگی‌نەدان بە مێتۆدۆلۆژی و تەکنیک و مێکانیکی نووسینەوە کە بووەتە سەمێکی کوشندەی توێژینەوەکان لەم بوارەدا.

- مانەوە و کارابوونی مۆرک و ڕوانین و لێکەوتە نەرێنییەکانی گوتاری زانستیی بلووکی ڕۆژهەڵات لە ناوەڕاست و کۆتایی سەدەی بیستەمدا کە تەنانەت ئێستاکانێش وەبەرچاو دەکەون.

- زمانی کوردی لە زۆربەی بەشە زانستییەکانی زانکۆکانی باشوردا بزرە و هەر بۆیەش لە ڕووی زاراوەسازی و دانانی هاوواتا بۆ چەمک و تێگەهە زانستییەکان کاری کەم کراوە.

- بزربوونی زمانی کوردی بە تەواوەتی لە ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەی کوردی لە ئەنستیتۆ و زانکۆ ڕۆژئاواییەکاندا بە ئوروپا و ئەمریکاشەوە

- گۆڕینی ڕەوت و بابەتی توێژینەوەکان لەو ناوەندانە لە لێکۆڵینەوە وردەکارانەی زمان و ئەدەبی کوردییەوە و بە گوێرەی تێگەهە ڕەخنەییەکانی تیۆریی هاوچەرخ لە زانستە مرۆییەکاندا بۆ کۆمەڵێ بواری تر لە هەمان ئەو ناوەندانەدا وەک زانستی سیاسی، پێوەندییە نێودەوڵەتییەکان، لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هتد، بە بیانووی گرنگیدان بە بابەتە نێوانبوارییەکانەوە

- لە زانکۆکانی باکووردا تەنها لێکۆڵینەوەی فۆلکلۆر و ئەدەبی کلاسیکیان بە لاوە گرنگە و بە تەواوەتی وازیان لە ئەدەبی نوێخوازانە و بیری ڕەخنەیی هاوچەرخ هێناوە.

www.kurdishbookhouse.com

- لە ڕۆژهەڵاتدا ژمارەی بەشەکان زۆر کەمن و تا ئێستا تەنها یەک بەش کراوەتەوە.

- نەبوونی ژورناڵی پسپۆڕانەی جێمتمانە و دانپێدانراو سەبارەت بە لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی بە زمانی کوردی.

- لە ڕۆژئاوادا ئەزموونەکە تازەیە و هێشتا زووە بۆ بڕیاردان، بەڵام وا دیارە گرنگیدان بە ئەدەبی ئانگاژە و بەرپرسیار، لە داهاتوودا لێکۆڵینەوەی ئەدەبی ڕەسەن دووریان دەخاتەوە.

٥. پێویستیی گۆڕانکاریی پارادیگماتیک

ئەدەبی کوردی لە ڕووی ساتەوەختی سەرهەڵدان و نووسینەوەی بەرهەمە ئەدەبییە گرنگەکانەوە لەگەڵ ئەدەبی ڕۆژئاواییدا وێکچووە. ڕاستە وەک ئەدەبی فارسی و عەرەبی میراتێکی نووسراوی لەمێژینەی زۆر پتەوی نییە و وەک ئەو نموونانە ناگاتە هەزار ساڵ، بەڵام دەبێ سەرنجی ئەو خاڵەش بدرێ کە ئەمە هەمان دۆخی ئەدەبی ئینگلیسی، فەڕەنسی، ئاڵمانی و ئیسپانییە کە تێکڕا دوای ڕۆنێسانس گەشەیان کرد. لەم چوار سەدەی ڕابردوودا ئەو نموونانەی سەرەوە هەردەم لە پێشکەوتن و بەرفراوانبوونەوەدا بوونەوە و بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەر بووژاونەتەوە.

کەوتنە گەڕی «گۆڕانکاریی پارادیگماتیک» لە بەستێنێ فێرکاریی و توێژینەوەی زمان و ئەدەبی کوردی لە گوتاری ئاکادێمیکدا نەک هەر دەرئەنجامی ئەرێنیی لێدەکەوێتەوە، بەڵکوو پێویستیەکی حاشاهەڵنەگری ئەم قۆناغەشە. گۆڕانکاریی پارادایگماتیک، نەک هەر لە ناوەرۆک و ڕوانین و مێتۆدۆلۆژیدا، بەڵکوو گرنگتر لەمانەش لە شێوازی ئاراستە بوونی توێژینەوەکان و جۆری دەرکەوتنیان وەکوو پێدراوی زانستی بۆ توێژەران، جۆرێکە لە سارێژی برینەکانی بەشی کوردییە. ئەم سارێژکردنەش نەک هەر پێویستیی بە پلان و بودجەی بەرفراوانە بەڵکوو بە ڕەوتێکی درێژخایەنیشدا تێپەڕ دەبێت و گەمژەییە وا تێبگەیین لە کورتماوەدا چارەسەر دەکرێت. ئێمە نەک هەر دەبێ پڕچەک بکرێین بە زانستی تازەوە، بەڵکوو لە ئاستێکی تریشدا پێویستە دەزگا پێوەندیدارەکان و بە تایبەت وەزارەتی خوێندنی باڵا بەرنامەیەکی پتەو دابڕێژن بۆ جێگیرکردنی زمانی کوردی لە تینک تانک و ناوەندەکانی

www.kurdishbookhouse.com

نوانەسازیدا، نێودەوڵەتی بێت یان ناوخۆ، کە هیچ کامیان تا ئێستا نەکراوە تەنانەت لە ساکارترین شێوەشیدا.

ڕاستە زمانی کوردی بە هۆی مێژووی دووروودرێژ و قاموسی بەرفراوانی وشەیی و شێوەزار و بنزارە جیاجیاکانیەوە دەوڵەمەندە، ڕاستە وێژەی کوردی بە هەر دوو بەشی کلاسیک و هاوچەرخەوە دەوڵەمەندە، بەڵام ئاخۆ لێکۆڵینەوەی ئەو بەش و ژانرانە لە کوێ و بە چ شێوەیەک چاپ و بڵاو دەکرێنەوە و گەلۆ هەمووان دەکارن بیبینن؟ تا ئەم ساتەش تەنانەت یەک ناوەند و دامەزراوەمان نییە کە ئەم سێ مەرجەی خوارەوەی تێدابێ: یەکەم، بەرهەمەکان لە ڕووی مێتۆدۆلۆژی و زانست و مێکانیکی نووسینەوە شایانی متمانە و بڕواپێکراو بن؛ دووەم، سەرجەم یان زۆربەی سەرچاوەکانی ئەم بوارەی لەخۆ گرتبێ؛ سێیەم، ئەو سەرچاوە و توێژینەوانە بە شێوەی دیجیتالیزە و وەکوو پێدراوی زانستیی لەبەر دەستی توێژەراندا بن.

بە هێنانەوەی یەک نموونەی ساکار بەڵام باڵکێش کۆتایی بەم باسە دەهێنم: ئێمە تا ئەم ساتەش نازانین بۆ زاراوەی indexation کە لە فارسیدا بە شێوەی «نمایەشدگی» بەکار ئەهێنرێ لە کوردیدا چیمان لەبەردەستدایە. تەنانەت یەک جاریش نەمانبینی ئەکادێمیسیەنەکان و یاخود دەزگاکانی ڕاگەیاندن و تەنانەت ڕۆشنبیرانی کورد لە باشوور، کە بەردەوام ڕەخنە لە هەموو دیاردەیەک دەگرن و کەمتر هەوڵی بەڕێوەبردنی پرۆژەگەلی درێژخایەن دەدەن، لە نووسین یان ئاخافتنێکدا ئاماژە بۆ پێویستیی بەپەلەی ئەم پرسە بکەن. بەکارنەهێنانی زاراوەگەلێک وەک نوانەسازی و نوێندراوێتی لە نڤیساری ئاکادێمک و تەنانەت ڕۆشنبیرانەی کوردیدا خۆی دەلالەتە بۆ پشتگوێخستنی کێشەکە، یان ڕەنگە هەر نەشمانزانیبێ کێشەیەکی وا گرنگ سەرانسەری بوون و چالاکیی بەشە کوردییەکانی گرتووەتەوە و، وەک مەترسییەک چاوی لێناکەین کە تەوژمێکی بەرفراوانی هێناوە و توێژینەوەکانی بەشە کوردییەکان لە ڕەوتێکی درێژخایەندا لە ناو بەشە زانستییەکانی تردا دەتوێنێتەوە.

٦. ئەنجام

شەست ساڵ بەسەر کردنەوەی یەکەم بەشی کوردی و یەکەم ناوەندی کوردۆلۆجی لە ئاکادێمیدا تێدەپەڕێت. ئەو بەشانە توانییان دەوری سەرەکی و ئەرێنی لە بووژانەوەی

www.kurdishbookhouse.com

لێکۆڵینەوە لەمەڕ لایەنە جیاجیاکانی زمان و وێژەی کوردی بگێڕن. بەڵام چ لە ڕووی گرنگیدان بە بنەماکانی دەقەری پسپۆڕانەی شێوازی وانەوتنەوە و ڕەچاوکردنی بنەواشەکانی ئەو بوارە زانستییە و چ لە ڕووی ناوەرۆک و مێتۆدۆلۆژییەوە نەیانتوانیوە ئاستی بەرز بۆخۆیان تۆمار بکەن. هەر بۆیەش، وەدیار کەوتنی گۆڕانکاریی پارادیگماتیک لە بەشە کوردییەکاندا پێویستییەکی قۆناغی هەنووکەییە. گەر سەرنج بدەینە دەور و جێگە و پێگەی لێکۆڵینەوەکان لەسەر زمان و ئەدەبی لە گوتاری ئاکادێمیکی هاوچەرخدا و وردتر لە دۆخی زمانی کوردی لە قۆناغی ئێستادا بڕوانین، بەو دەرئەنجامە تاڵ و ناخۆشە دەگەین کە زمانی کوردی لە ڕووی نوێندراوێتی و نوانەسازییەوە لە خراپترین دۆخی خۆیدایە.

سەرچاوەکان:

١. ئینگلیسی:

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffing. *Key Concept in Post-Colonial Studies*. London: Routledge, 1998.

Eagleton, Terry. *After Theory*. London: Allen Lane, 2003.

Kreyenbroek, Philip and Stefan Sperl, ed., *The Kurds: A Contemporary Overview*, London: Routledge, 1992.

Leezenberg, Michiel, "Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism," in Kemper, Michael and Stephan Conermann, ed., *The Heritage of Soviet Oriental Studies*, London: Routledge, 2011.

McLeod, John, ed. *The Routledge Companion to Postcolonial Studies*. London: Routledge, 2007.

٢. فەرانسەیی:

Nikitine, Basile. "Où en est la Kurdologie?", *Annali del Reale Instituto Orientale di Napoli* 5, 1932, 1-5.

Blau, J. "Les études de linguistique actuels," *Verbum* 6, 1983, 1-18.

www.kurdishbookhouse.com

٣. فارسی:

برتنس، هانس. «نقد و نظریەی پسااستعماری»، ترجمەی بختیار سجادی، مجلەی زریبار، س. ٩، ش. ٧-٥٦ (تابستان ١٣٨٤)، صص. ٣٣٨-٣١٥.

تاریخ ادبیات فارسی (ادبیات شفاهی زبان های ایرانی-کردی، پشتو، بلوچی، آسی، فارسی و تاجیکی)، جلد هجدهم، زیر نظر احسان یارشاطر، ویراستاران فارسی: سید احمدرضا قائم مقامی، غلامحسین کریمی دوستان، تهران، سخن، 1394.

٤. کوردی:

حاجی مارف، ئەورەحمان. بەرکورتێکی خەرمانی کوردناسی لە ئەوروپا. بەغداد: کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٥.

ریچ، کلودیوس جیمس. گەشتی ریچ بۆ کوردستان ١٨٢٠. وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە محەمەد حەمە باقی، تەورێز: ١٣٧١.

٥. ئیلێکترۆنیک:

http://kurdica.orientalstudies.ru/eng/index [accessed 10 April 2015]

http://iranicaonline.org/articles/minorsky-vladimir [C. E. Bosworth, 20 July 2004, accessed 15 April 2015]

kurdishbookhouse.com

ئەم ناساندنە تایبەتە بە ماڵی کتێبی کوردی و بڵاوکردنەوەی بە ئاماژەدان بە سەرچاوە ماڵپەڕی « ماڵی کتێبی کوردی ڕێگە پێدراوە.

Website: www.kurdishbookhouse.com

Telegram: https://t.me/kurdishbookhouse

Kurdish Book House